

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА**

**НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
навчальної дисципліни**

«ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ»

підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр»

Галузь знань	<i>05 Соціальні та поведінкові науки</i>
Спеціальність / напрям підготовки	<i>053 Психологія</i>

2017 рік

Навчальна програма навчальної дисципліни «Геронтопсихологія» підготовки здобувачів освітнього ступеня магістр за спеціальністю 053 Психологія – 13 стор.

Розробник програми:

Коваленко Олена Григорівна, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Навчальну програму навчальної дисципліни «Геронтопсихологія» обговорено і схвалено на засіданні кафедри психології. Протокол засідання кафедри № 1а від 31 серпня 2017 р.

Завідувач кафедри психології

_____ Седих К. В.

ПОГОДЖЕНО:

Гарант освітньої програми

_____ Седих К. В.

Рецензент програми:

Дзюба Т.М., кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної, вікової та практичної психології ПНПУ імені В.Г. Короленка

ВСТУП

Програма вивчення навчальної дисципліни «Геронтопсихологія» укладена відповідно до освітньої програми підготовки здобувачів освітнього ступеня магістр спеціальності 053 Психологія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є особливості психіки та поведінки людей віку пізньої дорослості.

Міждисциплінарні зв'язки: загальна психологія, вікова психологія, диференціальна психологія.

Метою навчальної дисципліни є навчити студентів теоретичним основам і прикладним умінням у галузі психології осіб літнього та старечого віку.

Основними **завданнями** навчальної дисципліни є сформувані у студентів уявлення про старість як особливий період розвитку людини, теорії старіння, анатомо-фізіологічні особливості осіб літнього та старечого віку, вікові зміни особистості у старості, особливості пізнавальних процесів у літньому та старечому віці, психічні порушення і старіння, місце старіючої людини в суспільстві, особливості міжособистісних стосунків у старості, особливості соціальної та психологічної діяльності зі старими людьми.

Програмні компетентності:

- **загальні:** здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях; цінувати та поважати різноманітність і мультикультурність; здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів); здатність мотивувати людей та рухатися до спільної мети.
- **спеціальні:** здатність інноваційно вирішувати наукові і практичні професійні завдання; здатність здійснювати психологічний вплив (індивідуальну та групову психокорекцію) відповідно до запиту.

Результати навчання: здійснювати пошук, опрацювання та аналіз професійно важливих знань з різних джерел з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій; знати та використовувати різні психологічні підходи до аналізу, пояснення та інтерпретації одержаних результатів наукового дослідження за наявності наукових даних та доказової бази щодо їх ефективності; узагальнювати емпіричні дані та формулювати теоретичні висновки, робити психологічний прогноз щодо розвитку особистості, груп, організацій; визначати перспективи подальших досліджень; уміти створювати та впроваджувати інноваційні соціально-психологічні проекти у різних сферах суспільного життя; уміти коректно здійснювати психологічну інтервенцію в діяльність особистості, груп, організацій та забезпечувати моніторинг її ефективності; демонструвати належні вміння ефективного спілкування на рівні особистості, групи, організації; володіти вміннями психологічного та психотерапевтичного впливу; демонструвати прихильність до етичних зобов'язань, професійних цінностей, етики поведінки в науковій і практичній діяльності; виокремлювати та систематизувати психологічні проблеми, чинники та тенденції функціонування й розвитку особистості, груп і організацій на різних рівнях (макро-, мезо-, мікро-) аналізу; уміти мотивувати людей для досягнення спільної мети.

2. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. GERONТОПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Предмет геронтопсихології як розділу вікової психології та геронтології, її завдання. Взаємозв'язок геронтопсихології з іншими науками (психологічними та непсихологічними науками, науками про старість). Методи дослідження в геронтопсихології. Застосування лонгітюдного методу у встановленні психологічних особливостей старіючої людини. Ефект когорти. Етапи становлення науки про старість та старіння. Розвиток геронтопсихології у межах філософії, медицини та геронтології. Сучасний стан геронтопсихологічних досліджень. Наукова проблематика Інституту геронтології Національної академії медичних наук України. Теорії старіння та старості. Погляди представників біологічного напрямку на проблему старіння. Погляди представників соціологічного напрямку на проблему старіння: структуралізм, символічний інтеракціонізм та інші. Погляди представників психологічних наукових шкіл на проблему старіння: експериментальна психологія (Ф. Гальтон), екзистенціальна психологія (К. Ясперс), психоаналіз (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Еріксон) та інші. Теорії соціальної ізоляції, профілізації особистості, вікових ціннісних асиметрій, взаємостосунків модусів часу. Сучасні дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців психологічних проблем пізньої дорослості

Тема 2. СТАРІСТЬ ЯК ЕТАП РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Старість (пізня дорослість) як особливий період розвитку людини, що має як негативні, так і позитивні тенденції. Генетична детермінація процесу старіння. Причини активізації інтересу в суспільстві до психологічних проблем пізньої зрілості. Соціальна ситуація розвитку у старості. Закономірності психічного розвитку в геронтогенезі. Гетерохронність основних психологічних характеристик у старості. Варіативність розвитку психіки старіючої людини. Провідна діяльність людини віку пізньої дорослості, її зміни у різні періоди старості. Новоутворення особистості в пізньому віці, їхня динаміка в різні періоди старості. Механізми розвитку особистості в цьому віці. Роль адекватної і повної компенсації у розвитку особистості старої людини. Біологічне, психологічне та соціальне старіння. Календарна та біологічна старість. Типи старіння. Фізіологічне (нормальне), патологічне (передчасне) та повільне старіння. Аналіз періодизацій психічного розвитку особистості протягом життя та місце старості як окремої епохи в них (І. Бернсайд, Дж. Біррен, Д. Бромлей, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, Г. Крайг, В.Ф. Моргун, О.Г. Лідерс, М.С. Пряжніков та інші). Літній (похилий) вік, старечий вік, довгожителство. Кризи пізньої дорослості. Зміст кризи літнього (похилого) віку, її вузьке та широке розуміння. Психологічні проблеми смерті як останньої критичної події в житті людини. Огляд життя у старості. Проблеми гуманізації вмирання (хоспіси, евтаназія).

Тема 3. АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСІБ ЛІТНЬОГО ТА СТАРЕЧОГО ВІКУ

Ознаки фізіологічного старіння людини. Старіння як закономірний процес вікових змін в органах і системах організму у процесі онтогенезу, в результаті якого настає старість. Психофізіологічні зміни, пов'язані із нормальним старінням: зміни у роботі опорно-рухового апарату, уповільнення реакцій, зниження адаптаційно-регуляторних можливостей, погіршення функцій органів чуття (слуху, зору). Саркопенія як комплекс вікових атрофічних змін скелетної мускулатури. Зміни у зовнішності, кістково-м'язовій, серцево-судинній та інших системах організму людини у старості. Гомеостаз у віці пізньої дорослості. Статеві особливості змінювання організму у старості (менопауза у жінок). Соматичні хвороби старої людини (склероз, інсульт, гіпертонія, хронічні хвороби легень та травної системи тощо) та їхній вплив на психічний стан особистості. Особливості старіння нервової системи. Вікові зміни у мозку старої людини. Динаміка вищої нервової діяльності у похилому та старечому віці. Гетерохронність та індивідуальна своєрідність фізичного і психічного старіння. Вплив анатомо-фізіологічних особливостей старої людини на її психічний стан. Психологічні причини та чинники збереження здоров'я у віці пізньої дорослості.

Тема 4. ВІКОВІ ЗМІНИ ОСОБИСТОСТІ У СТАРОСТІ

Загальна характеристика розвитку особистості в літньому та старечому віці, чинники, які впливають на її розвиток. Структура особистості у старості: змінювання різних складових (рівнів, підсистем). Типологія старості та старіння. Позитивні та негативні типи розвитку особистості у старості (Л. І. Анциферова, Ф. Гізе, І. С. Кон та інші). Динаміка особистісних рис і станів у старості. Емоційно-вольова сфера старіючої особистості. Проблема варіативності в розвитку особистості у віці пізньої дорослості. Сенс життя як ціннісно-орієнтувальна основа картини світу старої людини, проблема його збереження. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій осіб пізнього віку. Зміни динамічної системи уявлень людини про себе у старості. Особливості самооцінки у літньому та старечому віці, причини її динаміки та способи оптимізації. Зміни мотивації у цьому віці. Ієрархія потреб особистості у старості. Психологічні особливості старіння жінок та чоловіків. Психологічні благополуччя та задоволеність життям у пізній дорослості. Психологічні умови успішного старіння та стратегії подолання труднощів у пізній період життя. Перспективи розвитку особистості у старості, умови повноцінного життя у цей час. Психологічний вітаукт.

Тема 5. ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ В ЛІТНЬОМУ ТА СТАРЕЧОМУ ВІЦІ

Проблема динаміки інтелекту в пізній дорослості: наукові підходи, суб'єктивні та об'єктивні чинники. Гетерохронність інтелектуального розвитку, зростання варіативності різних інтелектуальних складових, зміна особливостей структурної організації інтелекту у літньому віці. Компенсаторні механізми зниження інтелектуальної діяльності у старості. Чинники зниження

інтелектуальної діяльності у віці пізньої дорослості. Психологічні особливості старіння сенсорно-перцептивних функцій. Особливості сприйняття у літньому та старечому віці. Динаміка уваги у старості. Особливості вищих психічних функцій у цьому віці. Показники зміни функцій пам'яті у старих осіб. Гетерохронність у розвитку різних її видів на цьому віковому етапі. Роль спогадів в огляді життя у старості. Психологічні закономірності розвитку мислення та мовлення у пізній дорослості. Особливості уяви, творчої продуктивності у старості. Мудрість як специфічна когнітивна особливість осіб цього віку. Розвиток творчого потенціалу особистості в період пізньої дорослості.

Тема 6. ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ТА СПІЛКУВАННЯ В ПІЗНІЙ ДОРΟΣЛОСТІ

Загальна характеристика міжособистісних стосунків старіючої людини. Значення спілкування в успішному старінні. Напрямки безпосередніх соціальних комунікацій осіб літнього та старечого віку (сім'я, друзі та знайомі, спільноти). Специфіка соціальних стосунків особистості у різні періоди старості. Міжособистісне спілкування в системі психічних явищ старіючої особистості: його структура, зв'язок з іншими важливими проявами психіки. Чинники міжособистісного спілкування людини у віці пізньої дорослості. Бар'єри, труднощі та конфлікти у спілкуванні зі старими людьми. Старіюча людина як член сім'ї. Причини, які зумовлюють перебудову стосунків літньої людини з рідними та близькими. Особливості міжособистісного спілкування осіб цього віку з представниками інших поколінь. «Взаємовідчуження» поколінь у сучасних сім'ях. Прояви насильства щодо старих членів сім'ї. Інкорпоризація старих. Взаємини старого подружжя, їхні типи. Сексуальні стосунки у похилому віці. Укладання шлюбу у старості. Проблема самотності у старості як травмуючого чинника, її причини, наслідки та профілактика. Самотність та ізоляція. Важкі втрати та горе у пізній зрілості. Специфіка міжособистісних стосунків старих людей в умовах спеціальних закладів (будинків-інтернатів, геріатричних пансіонатів тощо), проблема адаптації у них.

Тема 7. СТАРІЮЧА ЛЮДИНА В СУСПІЛЬСТВІ

Проблема місця і ролі старіючої людини в сучасному суспільстві та чинники, які на це впливають: соціальні, психологічні, економічні тощо. Побудова соціального капіталу дорослою людиною. Особливості вікової сегрегації: ізоляції старої людини в сучасному суспільстві. Соціальна активність у літньому та старечому віці, її види. Специфіка соціалізації старих людей. Характеристика соціальної адаптації у віці пізньої дорослості. Особливості та чинники адаптації людини до нових умов життя у цьому віці. Стратегії пристосування особистості до старості (Д.Б. Бромлей). Наслідки неадаптованості людини похилого віку до соціальних змін. Життєва компетентність осіб похилого віку. Вихід на пенсію як соціально-психологічна проблема. Чинники, які впливають на ставлення пенсіонерів до роботи. Мотиви продовження трудової діяльності у старості. Типи орієнтації літньої людини до праці. Стереотипізація осіб літнього та старечого віку: негативні та позитивні прояви, гендерні аспекти.

Зростання соціальної дистанції між молодшими та старими людьми як наслідок дії негативних стереотипів у свідомості перших. Проблема ейджизму та геронтофобії у сучасному суспільстві. Агресивна взаємодія оточуючих зі старими людьми в соціумі: пряме та непряме насильство щодо останніх. Геронтологічний еб'юзінг. Геронтофілія як статевий потяг до старих осіб. Необхідність зміни ставлення суспільства до старих осіб.

Тема 8. ПСИХІЧНІ ПОРУШЕННЯ І СТАРІННЯ

Специфіка та відмінність психічних порушень віку пізньої дорослості від психічних порушень, поширених у більш ранні вікові періоди. Види психічних порушень старості. Вплив соматичних хвороб на виникнення психічних порушень у старості. Іпохондрична фіксація на старечих хворобах. Позитивна та негативна психопатологічна симптоматика у цьому віці. Проблема зниження інтелектуального рівня у пізньому віці. Порушення пам'яті старих людей. Хвороба Альцгеймера та судинні ураження мозку як прямі причини зниження інтелекту особистості у старості. Негативні очікування, погіршення здоров'я, низький рівень освіти, бідність, неконтрольоване вживання ліків, зловживання алкоголем, низька мотивація до пізнавальної діяльності, психотравмуючі ситуації тощо як непрямі причини зниження інтелекту у пізній дорослості. Органічні захворювання головного мозку у старості. Старечі деменції (слабкість розуму) як крайній прояв інтелектуального спаду. Особливості та причини виникнення функціональних старечих психозів. Специфіка прояву неврозів у пізньому віці, чинники їхнього виникнення. Симптоматика і прояв депресій, марень у старості. Психічний занепад у пізній дорослості.

Тема 9. СОЦІАЛЬНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗІ СТАРИМИ ЛЮДЬМИ

Специфіка діяльності психолога з людьми, які знаходяться у періоді пізньої дорослості. Стара людина як клієнт психолога. Зміст діяльності психолога зі старими людьми. Напрямки діяльності психолога з ними: психодіагностика, психопрофілактика, психокорекція, психологічне консультування, психотерапія, психологічна освіта тощо. Характеристика та цілі психодіагностичної роботи психолога зі старими людьми. Особливості психопрофілактичної роботи психолога з ними, її задачі. Специфіка, форми та методи психологічної корекції як напрямку діяльності психолога з особами похилого та старечого віку. Цілі, методи, технології, види психологічного консультування осіб похилого та старечого віку. Специфіка, види та задачі психотерапії старих людей (біографічний метод, мемуаротерапія, арт-терапія, аромотерапія, музикотерапія тощо). Індивідуальна та групова психотерапія осіб цього віку. Особливості геронтоосвіти. Мотиви освіти літніх людей. «Університети третього віку» як засіб самореалізації осіб віку пізньої дорослості. Психологічні особливості та принципи надання соціальної допомоги старим людям. Особливості надання соціальних послуг літнім людям в територіальних центрах соціального обслуговування. Психологічна підготовка людини до взаємодії із старими людьми, рекомендації з її організації.

2. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / М. Д. Александрова. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 136 с.
2. Альперович В. Д. Социальная геронтология / В. Д. Альперович. – Рн/Д. : Феникс, 1997. – 576 с.
3. Бочелюк В. Й. Геронтопсихологія : навч. пос. / В. Й. Бочелюк, О. А. Черепехіна. – К. : КНТ, 2014. – 436 с.
4. Дзюба Т. М. Психологія дорослості з основами геронтопсихології : навчальний посібник / Т. М. Дзюба, О. Г. Коваленко ; за ред. проф. В. Ф. Моргуна. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 264 с.
5. Долинська Л. В. Геронтопсихологія : Практикум. Хрестоматія : навч. посібн. / Л. В. Долинська, Л. М. Співак. – К. : Каравела, 2012. – 240 с.
6. Ермолаева М. Практическая психология старости / Марина Ермолаева. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
7. Ермолаева М. В. Психология зрелого и позднего возрастов в вопросах и ответах : учебное пособие / М. В. Ермолаева. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 280 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
8. Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку : психологічні аспекти : монографія / Олена Григорівна Коваленко. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2015. – 456 с.
9. Крайг Г. Психология развития / Грейс Крайг ; пер. с англ. Н. Мальгиной, Н. Миронова, С. Рысева, Е. Турутиной ; [под общей научной редакцией проф. А. А. Алексеева]. – 7-е международное изд. – СПб. : Питер, 2002. – С. 825–923.
10. Краснова О. В. Социальная психология старости : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 288 с.
11. Психология человека от рождения до смерти / под общ. ред. А. А. Реана. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2001. – С. 546–613.
12. Сімко Р. Т. Геронтопсихологія : навчальний посібник [Тест] / Р. Т. Сімко ; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – 168 с.
13. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения / Я. Стюарт-Гамильтон. – СПб : Питер, 2010. – 317 с.
14. Ушакова І. М. Геронтопсихологія : підручник / І. М. Ушакова. – Х. : НУЦЗУ, 2014. – 236 с.
15. Хухлаева О. В. Психология развития : молодость, зрелость, старость : учеб. пособие для студ. высших учебных заведений / О. В. Хухлаева. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 208 с.
16. Яцемирская Р. С. Социальная геронтология (лекции) : учебное пособие для вузов / Р. С. Яцемирская. – М. : Академический Проект, 2006. – 320 с.

17. Communication and Aging / J. F. Nussbaum, L. L. Pecchioni, J. D. Robinson, T. L. Thompson. – 2nd ed. – Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 2000. – 392 p.
18. Handbook of Communication and Aging Research / edited by Jon F. Nussbaum, Justine Coupland. – 2nd ed. – New Jersey : Taylor and Francis e-Library, 2008. – 579 p.
19. Handbook of the Psychology of Aging / edited by James E. Birren, K. Warner Schaie ; [associate editors Ronald P. Abeles, Margaret Gatz, Timothy A. Salthouse]. – 6nd ed. – San Diego, California : Academic Press, 2006. – 564 p.

Додаткова

1. Александрова Н. Х. Субъектность на поздних этапах онтогенеза / Н. Х. Александрова. – Нижний Новгород : Нижегородский гуманитарный центр, 2000. – 125 с.
2. Анциферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Людмила Ивановна Анциферова. – Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 512 с.
3. Архипова С. П. Освіта як елемент життєдіяльності людей літнього віку / С. П. Архипова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 13 (272). – Ч. IV. – С. 23–32.
4. Базика Є. Л. Психологічні особливості переживання кризи пізньої зрілості жінками / Є. Л. Базика // Науковий вісник Миколаївського державного університету : зб. наук. праць. – Випуск 21 : Серія «Психологічні науки». – Т. 1. – Миколаїв, МДУ ім. В. О. Сухомлинського. 2008. – С. 14–19.
5. Березіна О. О. Сучасні психологічні проблеми старіння / О. О. Березіна // Науковий часопис національного педагогічного університету ім. Н. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологія. – К., 2005. – Вип. 4(28). – С. 7–12.
6. Бетина Е. М. Самореализация личности в пожилом возрасте через преодоление возрастного кризиса [Текст] : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.13 / Е. М. Бетина. – Тамбов, 2007. – 177 с.
7. Болтенко В. В. Изменение личности у престарелых, проживающих в домах – интернатах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.04 / В. В. Болтенко. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 19 с.
8. Бороздина Л. В. Особенности самооценки в позднем возрасте / Л. В. Бороздина, О. Н. Молчанова // Психология старости и старения : хрестоматия : учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений ; сост. : О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – С. 135–149.
9. Висьневская-Рошковска К. Новая жизнь после шести десяти / К. Висьневская-Рошковска ; пер. с польск. ; [общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1989. – 263 с.
10. Воронина О. А. Внутриличностный конфликт и социально-психологическая работа с ним в условиях дома-интерната для престарелых / О. А. Воронина // Психология старости и старения : хрестоматия : учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений ; сост. : О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – С. 284–288.

11. Грабчук К. М. Влияние социокультурной активности пожилых людей на преодоление негативных стереотипов старости / К. М. Грабчук // Психология зрелости и старения : Ежеквартальный научно-практический журнал. – 2009. – № 2. – С. 5–12.
12. Дьяченко И. А. Социальные условия проживания как фактор переживания одиночества в пожилом возрасте / И. А. Дьяченко // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – 2013. – № 161. – С. 274–279.
13. Ермолаева М. В. Дети и пожилые люди : диалог через поколение / М. В. Ермолаева // Мир психологии. – 2010. – № 1. – С. 121–128.
14. Коваленко Е. Г. Влияние уровня образования пожилого человека на его психологические особенности / Е. Г. Коваленко // Modern Science = Moderní veda. – Praha, Cheshskaya Respublika, 2014. – № 1. – P. 74–82.
15. Коваленко О. Г. Бібліотерапія як засіб оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Естетика і етика педагогічної дії : збірник наукових праць. – Вип. 2. – Київ ; Полтава, 2011. – С. 176–184.
16. Коваленко О. Г. Діагностика особливостей міжособистісного спілкування у похилому віці / О. Г. Коваленко // Педагогіка та психологія : збірник наукових праць / за заг. ред. : акад. І. Ф. Прокопенка, проф. С. Т. Золотухіної. – Х. : Вид-во «Щедра садиба плюс», 2015 – Вип. 49. – С. 336–345.
17. Коваленко О. Г. Модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 28. – С. 191–202.
18. Коваленко О. Г. Особистісно-комунікативний підхід в обґрунтуванні міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – Том X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип 27. – С. 208–217.
19. Коваленко О. Г. Особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку та їхня соціальна активність / О. Г. Коваленко // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2015. – III (29). – Issue 5. – P. 84–87.
20. Коваленко О. Г. Програма оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – № 7 (184). – С. 17–28.
21. Коваленко О. Психологічні особливості гармонійності міжособистісних відносин осіб похилого віку / Олена Коваленко // Nauczyciel i Szkoła. – Myslowice. – 2013. – Nr 2(54). – S. 81–91.
22. Коваленко О. Г. Хобі-терапія як засіб оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI столітті [Текст] : збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практ. конференції, 7–8 лютого 2014 року, Львів. – Львів : ГО «Львівська пед. спільнота», 2014. – С. 17–20.

23. Константинов К. Д. Психология и психопатология на напредналата възраст / К. Д. Константинов, Х. Д. Христово ; под ред. на проф. Х. Христовов. – София : Държавно издателство «Медицина и физкултура», 1981. – 162 с.
24. Корнилова Л. Е. Самоучитель стареющего человека. Эскиз индивидуального подхода / Л. Е. Корнилова. – К. : Науч.-изд. центр Нац. б-ки Украины им. В. И. Вернадского, 2004. – 254 с.
25. Костенко К. В. Субъективная картина жизненного пути и удовлетворенность жизнью в позднем возрасте (на материале проживающих в домах-интернатах) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / К. В. Костенко ; Кубанский гос. ун-т. – Краснодар, 2005. – 25 с.
26. Краснова О. В. Идентичность в позднем возрасте: нарративный подход / О. В. Краснова // Современная социальная психология : теоретические подходы и прикладные исследования. – 2012. – № 4. – С. 46–53.
27. Краснова О. В. Особенности восприятия современной социальной ситуации пожилыми людьми / О. В. Краснова // Психология зрелости и старения : Ежеквартальный научно-практический журнал. – 2009. – № 2 (46) лето. – С. 13–24.
28. Краснова О. В. Стереотипы пожилых и отношение к ним / О. В. Краснова // Психология зрелости и старения : Ежеквартальный научно-практический журнал. – 1998. – № 1. – С. 10–18.
29. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічні особливості розвитку соціальних послуг людям літнього віку / Н. І. Кривоконь // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту псих. імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 8. – с. 512–521.
30. Кулешова Л. Н. Активность личности как потенциал развития в период поздней зрелости / Л. Н. Кулешова, О. Ю. Стрижицкая // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12 : Психология. Социология. Педагогика. – 2008. – № 4. – С. 111–118.
31. Лидерс А. Г. Кризис пожилого возраста: гипотеза о его психологическом состоянии / А. Г. Лидерс // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2000. – № 2. – С. 6–11.
32. Малкина-Пых И. Г. Кризисы пожилого возраста / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 368 с. – (Справочник практического психолога).
33. Мартинюк І. А. Психологічна допомога людям похилого віку, або практикум з геронтопсихології / І. А. Мартинюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 32–38. – № 2. – С. 15–17.
34. Минигалиева М. Р. Личностные типы и социальные контакты людей позднего возраста / М. Р. Минигалиева // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2000. – № 2 (10). – С. 75–88.
35. Міщиха Л.°П° Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості : [монографія] / Л.°П.°Міщиха. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 400 с.
36. Нагорнова А. Ю. Теория и технология социальной работы с пожилыми людьми / А. Ю. Нагорнова. – Ульяновск : УлГПУ, 2012. – 149 с.

37. Поднебесная Е. Б. Пожилые люди в интернате / Е. Б. Поднебесная // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2004. – № 1 (25). – С. 50–65.
38. Поліщук С. А. Емоційно-вольова регуляція процесів старіння людини : проблеми і перспективи дослідження / С. А. Поліщук // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К., 2013. – Том 11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип 8. – Ч. 2. – С. 262–270.
39. Порсева Х. О. До проблеми активної адаптації людей похилого віку до пенсійного періоду / Х. О. Порсева // Психологія : збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2003. – Випуск 21. – С. 59–68.
40. Пряхина С. Б. Особенности и методы групповой работы с пожилыми людьми / С. Б. Пряхина // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2008. – № 2. – С. 59–100.
41. Романов А. Ю. Межпоколенческая коммуникация / А. Ю. Романов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 256 .
42. Смульсон М.Л. Розвиток у старості : завдання, специфіка, ризику / М. Л. Смульсон // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник статей. – К., 2012. – Вип. 31 (34). – С. 186–196.
43. Смульсон М. Л. Старість – домагання жити / М. Л. Смульсон // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник статей. – Вип. 8(11). – К., 2004. – С. 183–192.
44. Сонин М. Я. Пожилой человек в семье и обществе / М. Я. Сонин, А. А. Дыскин. – М. : Финансы и статистика, 1984. – 175 с.
45. Филозоф А. А. Реабилитация лиц пожилого возраста: релаксационные методы психологической интервенции / А. А. Филозоф // Клиническая геронтология. – 2007. – Т. 14. – № 8 (август). – С. 35–38.
46. Шапиро В. Д. Человек на пенсии : Социальные проблемы и образ жизни / В. Д. Шапиро. – М. : Мысль, 1980. – 208 с.
47. Щанина Е. В. Факторы социальной активности старшего поколения / Е. В. Щанина // Известия Высших Учебных Заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2009. – № 2 (10). – С. 57–67.
48. Adams R. G. Aging Well with Friends and Family / R. G. Adams, R. Blieszner // American Behavioral Scientist. – 1995. – No. 2. – Vol. 39. – P. 209–224.
49. Bengtson V. L. Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds / Vern L. Bengtson // Journal of Marriage and Family. – 2001. – 63 (February). – p. 1–16/
50. Cohen-Mansfield J. Loneliness in Old Age : Longitudinal Changes and their Determinants in an Israeli Sample / J. Cohen-Mansfield, D. Shmotkin, S. Goldberg // [International Psychogeriatrics](#). – 2009. – No. 6. – Vol. 21. – P. 1160–1170.
51. Friedan B. The fountain of age / Betty Friedan. – New York : Simon and Schuster Paperbacks, 2006. – 671 p.
52. Harwood J. Communicative Predictors of Solidarity in the Grandparent-Grandchild Relationship / Jake Harwood // Journal of Social and Personal Relationships. – 2000. – no. 6. – December. – Vol. 17. – P. 743–766.

53. Jonson T.R. The Significance of Religion For Aging Well / Timothy R. Jonson // *American Behavioral Scientist*. – 1995. – No. 2. – Vol. 39. – P. 186–208.
54. Rohr M. K. Aging Well Together – A Mini-Review / Margund K. Rohr, Frieder R. Lang // *Gerontology*. – 2009. – No 3. – Vol. 5. – P. 333-343.
55. Social and Psychosocial Factors Predicting Depression in Old Age : a Longitudinal Study / S. Kivela, P. Kongas-Saviaro, P. Laippala, K. Pakkala, E. Kesti // [International Psychogeriatrics](#). – 1996. – No. 4. – Vol. 8. – P. 635–644.

3. ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ:

1. Дубовик Ю. Б. Исследование психологического благополучия в пожилом и старческом возрасте [Электронный ресурс] / Ю. Б. Дубовик // *Психологические исследования*. – 201. – № 1(15). – Режим доступа к источнику : <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2011n1-15/433-dubovik15> / (дата обращения : 1.9.2017). – Название с экрана.
2. Шамовская Т. В. Особенности социальной идентичности людей позднего возраста [Электронный ресурс] / Т. В. Шамовская, Г. П. Горбунова // *Research and their Practical Application. Modern State and Ways of Development*. – 2013. – October. – Режим доступа к источнику : <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2013> / (дата обращения : 4.11.2016). – Название с экрана.
3. Communicating with Older Adults : An Evidence-Based Review of What Really Works [Electronic resource]. – Access to the source : http://www.agingresources.com/cms/wp-content/uploads/2012/10/GSA_Communicating-with-Older-Adults-low-Final.pdf / (the date of circulation : 18.12.2015). – The name on the screen.

4. ФОРМА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ УСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ: екзамен

5. ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ УСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ:

усне та письмове опитування, тестування, співбесіда, підготовка реферативних доповідей, виконання дослідницького завдання.